

liberal and democratic styles. The educational interaction strategies are characterized as personality developing and personality blocking.

The teachers with different styles of educational activity create different emotional settings during exams and tests. The teachers with different communication styles have been shown to use different students' knowledge assessment systems during examinations. The teachers who use the authoritarian style of educational interaction are characterized by an overly rigorous assessment and undeservedly low grading of students, while the teachers who use the liberal educational interaction style usually grade students too high. To be efficient the teacher must be able to build good interpersonal relationships and harmonize the interests of students and teachers.

Keywords: teacher, student, style, educational interaction, communication, mental states.

Відомості про автора

Клибанівська Тетяна Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету, м. Вінниця, Україна.

Klybanivska, Tetyana Mykolaivna, PhD, Assoc. Prof., Dept. of history of Ukraine and philosophy, Vinnytsa national agrarian university, Vinnytsa, Ukraine.

E-mail: inka020571@gmail.com

УДК 159.95

Москальов І.О.

КРИТЕРІЙ ТА ПОКАЗНИКИ ОЦІНЮВАННЯ РІВНІВ РОЗВИНЕНОСТІ ПРАКТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ОРГАНІЗАТОРІВ ЗАВДАНЬ ІЗ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ВІЙСЬКОВІЙ ЧАСТИНІ

Москальов І.О. Критерії та показники оцінювання рівнів розвиненості практичного мислення організаторів завдань із морально-психологічного забезпечення у військовій частині. У статті проведено аналіз праць зарубіжних і вітчизняних науковців, в яких розглядається характер дій людини у практичних ситуаціях, розкриваються основні відмінності теоретичного і практичного видів мислення. На основі цього виокремлено п'ять критеріїв діагностування розвиненості практичного мислення офіцера – організатора морально-психологічного забезпечення та відповідні показники. Окрім того, враховуючи дані критерії та показники, проведений підбір психодіагностичних методик, що дозволять в подальшому отримати емпіричні дані стосовно рівнів розвиненості практичного мислення офіцерів – організаторів морально-психологічного забезпечення.

Ключові слова: морально-психологічне забезпечення, практичне мислення, вирішення практичних завдань, мислення, суб'єкт, критерій, показник.

Москалев И.А. Критерии и показатели оценки уровней развитости практического мышления организаторов задач морально-психологического обеспечения в воинских частях. В статье проведен анализ работ зарубежных и отечественных ученых, в которых рассматривается характер действий человека в практических ситуациях, раскрываются основные различия теоретического и практического видов мышления. На основе этого выделены пять критериев диагностирования развитости практического мышления офицера – организатора морально-психологического обеспечения и соответствующие показатели. Также учитывая данные критерии и показатели, проведен подбор психодиагностических методик, которые позволят в дальнейшем получить эмпирические данные относительно уровней развитости практического мышления офицеров – организаторов морально-психологического обеспечения.

Ключевые слова: морально-психологическое обеспечение, практическое мышление, решение практических задач, мышление, субъект, критерий, показатель.

Постановка проблеми. Аналіз досвіду ведення бойових дій підрозділами й частинами Збройних Сил (ЗС) України в антитерористичній операції (АТО), чітко вказує на необхідність мати власні, боєздатні ЗС, що спроможні ефективно діяти під час будь-яких змін викликів і загроз безпеці України. Інтереси захисту національної безпеки України, її територіальної цілісності та суверенітету, тенденції в розвитку збройної боротьби на сучасному етапі, суттєве збільшення їхньої чисельності, модернізація та перехід до професійної армії ставлять високі вимоги до суб'єкта професійної діяльності – офіцера. Вимоги, що висуваються до фахівця військової справи в наш час, зобов'язують його більш ретельно зосередити увагу на так званій «інтелектуальній складовій» практичної діяльності. Реалії, в яких опинилися ЗС України на початку проведення АТО, змусили переосмислити і такий вид забезпечення, як морально-психологічне, висуваючи більш жорсткі вимоги до підготовки офіцерів організаторів МПЗ. На жаль, більшість офіцерів, що вчаться у системі післядипломної освіти за спеціалізацією «Організація морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил)», не мають первинної психологічної освіти, але володіють певним практичним досвідом виконання обов'язків офіцерів органів МПЗ, тобто зазвичай мають суб'єктивне уявлення про виконання своїх функцій, не володіючи при цьому достатніми знаннями та досвідом для

аналізу подій у цілому та прийняття рішень. Цей негативний чинник призводить до того, що офіцер, не володіючи відповідним типом мислення і базовими знаннями, під час виконання службових обов'язків починає мислити та відповідним чином діяти примітивно, «за аналогією», що часто є неприйнятним і призводить до негативного результату.

Діяльність офіцерів органів МПЗ має свою специфіку, а саме те, що поняття «військова дисципліна», «морально-психологічний стан військовослужбовця» мають дуже широке значення та є абстрактними, і в цьому контексті офіцери даного напрямку діяльності мають бути фахівцями широкого профілю, вміти бачити та аналізувати хід розвитку подій у загальному, сфера їхньої діяльності має гуманітарний характер і, як результат, вимагає більш творчого підходу до виконання завдань, загального бачення ситуації та більшої частки ситуативності у вирішенні завдань.

Сучасна армія потребує високоінтелектуальних, досвідчених, ділових, творчих, відповідальних офіцерів, які дбають про бойову готовність, особовий склад, про їхній морально-психологічний стан та готовність до виконання завдань за призначенням. Це зобов'язує по-новому дивитися на систему післядипломної освіти, а саме на майбутнього офіцера з МПЗ як безпосереднього організатора цього напрямку діяльності у військовій частині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Грунтовні поняття виокремлення, дослідження та діагностування практичного мислення належать провідним зарубіжним (К. Бюлер, М.Я. Басов, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов, Д.М. Завалишина, М.М. Кашапов, Ю.К. Корнилов, О.К. Тихомиров [11]) та вітчизняним (Г.С. Костюк, С.П. Бочарова, Л.М. Карамушка, Т.В. Косма, С.Д. Максименко, Є.О. Мілерян, В.О. Моляко, І.Д. Пасічник, Н.А. Побірченко, В.Г. Панко, Н.І. Пов'якель, В.В. Рибалка, М.Л. Смольсон, В.В. Ягупов та ін. [17]) науковцям, в яких містяться аналіз дій людини у практичних ситуаціях, буденній дійсності, розкриваються основні відмінності теоретичного і практичного мислення, є обґрунтування практичного мислення як важливого різновиду інтелектуальної діяльності людини. Аналіз наукових праць вищезазначених науковців засвідчує як різноманітність наукових підходів, так і недостатність, невизначеність і багатофакторність умов, що пов'язані з розв'язанням проблемної ситуації практичного мислення. Разом із тим, існує проблема виокремлення саме психічної складової вивчення практичного мислення, оскільки цей вищий пізнавальний психічний процес лежить також у площині філософії, логіки, педагогіки та інших наук [8, с. 67–69].

Для більш ґрунтового підходу до визначення критеріїв і показників діагностування практичного мислення проаналізуємо низку останніх дисертаційних досліджень, присвячених цій проблемі. Серед українських досліджень проблеми мислення заслуговує уваги праця Д.О. Чернишова, який досліджував інженерний стиль мислення як різновид практичного мислення. Ним було виділено такі компоненти технічної обдарованості учнів: споживчо-мотиваційний (показники – пізнавальна потреба в сфері науки і техніки, спрямованість до пошуку науково-технічної інформації, потреба у досягненні ідеального результату); когнітивно-інтелектуальний (показники – спроможність до проблематизації, аналітична схильність до генерування науково-технічних ідей, готовність до неординарних засобів розв'язання нових проблем); емоційно-вольовий (показники – здатність до цілісно-системного здійснення пошуку ідеально-цілісного результату, спрямованість на досягнення нетривіального засобу вирішення, готовність до оперативного вибору ідеально-ціннісного засобу рішення); продуктивно-результативний (показники – комплекс варіантів реалізації ціннісного засобу реалізації, «легкість» втілення ідеально-ціннісного засобу вирішення) [15, с. 22–23].

Дисертаційне дослідження Т.М. Марченко присвячене математичному мисленню студентів. Учена виділяла такі його компоненти: змістовний компонент, в якому об'єктом мислення є математична задача; операційний компонент, в який входить сукупність певних розумових умінь, які забезпечують успішність розв'язання математичних задач [6, с. 7].

Під час дослідження професійного мислення майбутніх практичних психологів Н.І. Пов'якель виділила такі критерії та ознаки професіоналізму мислення: високий рівень кваліфікації та професійної компетентності; високий рівень розвитку особистісних і професійно важливих якостей; високий рівень мотивації досягнення; низький рівень залежності від зовнішніх чинників і гнучкість саморегуляції; високий рівень організованості, працездатності та змобілізованості; можливість саморегуляції та розвитку фахівця як особистості; спрямованість на утворення та реалізацію професійних цілей; володіння змістом і сучасними технологіями рішення професійних завдань тощо [9, с. 11].

О.В. Іванютою виділено змістовний, операційний і процесуальний компоненти візуального мислення [2, с. 170-189].

Т. І. Хачумян досліджувала формування критичного мислення студентів засобами інформаційних технологій. Нею було виділено такі складові (компоненти) критичного мислення: мотиваційний, змістовий, інтелектуально-процесуальний, емоційно-вольовий [14, с. 89].

Л. А. Киенко-Романюк у структурі критичного мислення виділяє чотири компоненти: мотиваційний, змістовний, інтелектуально-процесуальний, емоційно-вольовий [3, с. 41].

О. В. Ягупова визначила такі критерії діагностування практичного мислення у майстрів виробничого навчання: ціннісно-мотиваційний, системно-образний, поняттєво-змістовний, операційно-дійовий, суб'єктний [18, с. 94–97].

Ряд дисертаційних досліджень проведено й у військовій сфері діяльності, ці наукові праці потребують окремого розгляду як такі, що більш наближені за специфікою діяльності. Так, І. В. Шама виокремлює практичне мислення такими показниками: інтелектуальна ефективність, практичність мислення, менеджерські дані, творчі здібності [16, с. 81].

Під час дослідження критичного мислення курсантів ВВНЗ О. Г. Марченко відмічає такі критерії: гностичний, навчально-процесуальний, особистісно-позиційний [5, с. 85].

В. Л. Уліч у своїй роботі розробив такі критерії, показники готовності майбутніх офіцерів до управлінської діяльності:

– професійні знання принципів і функцій управління; методів управління; посадових обов'язків; вимог керівних документів; системи, напрямків і методики організації виховної роботи у підрозділі;

– професійні уміння управляти діями підлеглих; організувати й проводити заняття з бойової, гуманітарної і тактико-спеціальної підготовки з підлеглими, складати плани проведення занять, планувати й використовувати навчально-матеріальну базу; організувати й ефективно здійснювати виховну роботу в підрозділі, морально-психологічне забезпечення дій особового складу в будь-якій обстановці, зміцнювати військову дисципліну; ефективно використовувати відомості, отримані під час професійного психологічного відбору при вирішенні службових завдань; формувати статутні взаємини у військовому колективі;

– поведінковий компонент: організованість і зібраність у практичній діяльності; відповідальність; ініціатива й заповзятливість; самостійність рішень і дій; управління підлеглими й результативність діяльності; якість кінцевого результату діяльності;

– морально-психологічний компонент: гуманність; здатність до самооцінки; етика поведінки, стиль спілкування; дисциплінованість; справедливість і чесність; здатність адаптуватися до нових умов; лідерство [13, с. 66].

Т. М. Мацевко в своїй роботі виділяє психологічні критерії управлінської компетентності майбутніх магістрів військового профілю (слухачів):

– рівень сформованості управлінської компетентності слухача визначається спрямованістю його особистості до управлінської діяльності, його прагненням до подолання перешкод і досягнення високих показників у цій діяльності, бажанням самовдосконалюватися, реалізовувати свій інтелектуальний, духовний, професійний і особистісний потенціали;

– рівень управлінської компетентності – адаптивність особистості офіцера, яка пов'язана з його здатністю до гнучких змін в емоційно-соціальному досвіді у процесі вирішення нетипових, нестандартних управлінських завдань і розвинутою системою емоційно-вольової саморегуляції. Показниками цього критерію є адаптаційні здібності та рівень сформованості саморегуляції активності в офіцера військового управління;

– інтелектуальна готовність до вирішення завдань управлінської діяльності. Вся інтелектуальна активність керівника розгортається в досить специфічних умовах. Як психологічний критерій сформованості управлінської компетентності інтелектуальна готовність має такі показники: загальний рівень професійного соціального інтелекту, прогностичність, невербальна та вербальна чутливість, а також цілісність аналізу ситуацій управлінської взаємодії майбутнього магістра військового управління. Вона виявляється в розв'язуванні нетипових, нестандартних управлінських (проблемних) ситуацій, у здатності відчувати проблемність у процесі вирішення професійних завдань і в самостійності постановки проблем;

– інтеракційність, яка проявляється у адекватному сприйнятті умов управлінської діяльності, об'єктів управління, налагоджуванні ефективного простору обміну інформацією, легкість переключення з одних комунікативних контактів до інших, здатність застосовувати різноманітні форми соціального контакту. Показниками цього критерію є рівні соціальної гнучкості, емоційної чутливості й активності у ситуаціях міжсуб'єктної комунікативної взаємодії;

– суб'єктна активність особистості слухача проявляється у відповідальності, розумінні себе як активного діяча військово-професійної діяльності, адекватному розумінні власного місця і ролі в управлінській діяльності. Вона виявляється в таких показниках: тип локус контролю особистості, адекватність самооцінки [7, с. 63].

Є. А. Варнавських виділяє такі критерії творчої активності курсантів ВВНЗ: почуття новизни; здатність до перетворення структури об'єкта інженерної діяльності; спрямованість на технічну творчість; критичність мислення [1, с. 56–58].

Таким чином, після здійснення аналізу наукової літератури та узагальнення результатів дисертаційних досліджень з даної проблеми можемо зробити висновки, що в науковій літературі немає єдиного підходу та визначення основних критеріїв і показників щодо діагностування мислення.

Метою статті є обґрунтування критеріїв та показників практичного мислення офіцерів – організаторів морально-психологічного забезпечення.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Визначення критеріїв і показників оцінювання практичного мислення офіцера з МПЗ є викликом часу швидкоплинності не лише технічної

складової, а й соціокультурної, соціально-психологічної та інформаційної мінливості нашого життя. В умовах реформування та розвитку ЗС України, коли гостро постало питання морально-психологічного забезпечення, підготовки високопрофесійних фахівців з даного напрямку діяльності. Проблема розвитку необхідного типу практичного мислення офіцера з МПЗ, як необхідного атрибуту його професійної діяльності, є чи не найголовнішою під час навчання у Національному університеті оборони імені Івана Черняхівського. В процесі службової діяльності не існує чіткої інструкції на всі випадки. Тим більше не існує таких інструкцій за сферою виконання посадових обов'язків офіцера з МПЗ, коло обов'язків якого більше лежить у гуманітарній площині, а тому вимагає більш творчого та опосередкованого підходу до вирішення завдань. Для розв'язання цієї проблеми потрібен універсальний «інструмент», і цим інструментом є такий розвинений вищий психічний пізнавальний процес, як практичне мислення.

Перед тим як виокремити критерії та показники, які ми будемо використовувати під час дослідження та розвитку практичного мислення, ми маємо врахувати деякі особливості:

– як уже зазначалось, не всі слухачі на момент вступу на навчання за спеціальністю «Організація морально-психологічного забезпечення дій військ (сил)» мають первинну вищу освіту з даної спеціальності, тому наявність попередньої вищої освіти (командної, технічної) матиме певний суб'єктивний підхід до вирішення завдань офіцером з МПЗ;

– наявність, або відсутність бойового досвіду значно впливатиме на тип мислення офіцера. Так, офіцери, що мають реальний бойовий досвід, схильні більш критично сприймати інформацію та все розглядати через призму доцільності застосування у бойових умовах;

– на якість розвитку практичного мислення також впливатиме низка таких факторів, як суб'єктивний досвід виконання певних посадових обов'язків, вікові особливості, рівень інтелектуального розвитку та ін.

Усі вищенаведені фактори, на нашу думку, впливають на визначення критеріїв дослідження психологічних особливостей практичного мислення та мають бути в обов'язковому порядку враховані нами у подальшому.

Щодо визначення власне поняття «критерій», то критерій (в перекладі з грецької – засіб судження, переконання, мірило) – це «мірило для визначення, оцінки предмета чи явища; ознака, взята за основу класифікацій» [12, с. 196]; «підстава для оцінки чогось» [10, с. 231]. «У психології під критеріями розуміють ті якості явища, що відображають його суттєві характеристики і саме тому підлягають оцінці» [3, с. 35]. У загальному розумінні критерій – це важлива й визначальна ознака, яка характеризує різні якісні аспекти явища та процесів, їхню сутність, а показник представляє собою кількісну характеристику явищ і процесів, які дають змогу зробити висновок про їхній стан у динаміці.

Таким чином, критерій поняття ширше, ніж показник, а отже, можлива ситуація, коли при одному критерії існує ціла система показників. Разом із тим, критерій і показник тісно взаємопов'язані: науково обгрунтований вибір критерію значною мірою зумовлює правильний вибір системи показників і, навпаки, якість показника залежить від того, наскільки він повно й об'єктивно характеризує прийнятий критерій.

На нашу думку, справжня майстерність практичного мислення офіцера з МПЗ пов'язана з його військово-професійними якостями, можливістю прогнозувати (передбачати), умінням перейти від опосередкованих понять до прийняття простих, але дієвих практичних рішень в умовах ризику і мінімуму інформації та відповідати за їхнє прийняття, з урахуванням прямих і опосередкованих чинників.

Розвинене мислення, як психологічний феномен взагалі, та практичне мислення у тому числі – це здатність адекватно оперувати поняттями, розуміти сутність військово-професійних явищ і ризиконебезпечних ситуацій, визначати елементи, передбачати, моделювати ситуації та орієнтуватися в умовах відсутності (чи перевантаженості) необхідної інформації, застосуванні практичних навичок побудови гіпотез та шляхів їхньої перевірки. Як влучно зазначав Б.М. Теплов: «Талант полководця полягає у зведенні складного до простого» [11, с. 634–640].

Виходячи зі специфіки, визначимо особливості виконання завдань з морально-психологічного забезпечення у військовій частині як у бойових умовах, так і в мирний час як завдання гуманітарного характеру. Можна виокремити деякі особливості притаманні виконанню даних завдань:

- більша частка виконання завдань пов'язана з оперуванням з абстрактними поняттями;

- необхідність під час виконання завдань володінням цілісним обсягом інформації обстановки що склалася (все впливає на все);

- великий відсоток завдань вирішується опосередкованим методом.

Так, враховуючи дані особливості, можна виокремити основні вимоги, що висуваються до підготовки офіцера з МПЗ:

- швидкість мисленневих процесів (вимагає швидкого прийняття нестандартного рішення);

- глибина мислення (здатність враховувати усі відомі та невідомі дані в умовах обстановки);

- стратегічність мислення (вибір адекватних способів вирішення завдань та відповідних розумових операцій);

- гнучкість мислення (чутливість до формування стереотипів, настанов);

- широта мислення (здатність до залучення до вирішення завдань даних, не пов'язаних зі сферою діяльності);

- дивергентність мислення (здатність до винайдення нових підходів до вирішення завдань);
- креативність (виникнення нових ідей та підходів у процесі вирішення завдань) [17, с. 89–92].

Вищезазначені вимоги пов'язані між собою, що відповідає основній вимозі до практичного мислення – спрямованості на реалізацію у практичній діяльності.

Отже, враховуючи аналіз наукових джерел, характер практичної діяльності офіцера військово-соціального управління та завдання нашого дослідження, нами було виокремлено наступні критерії діагностування практичного мислення офіцерів військово-соціального управління: ціннісно-мотиваційний, системно-образний, поняттєво-змістовний, операційно-дійовий, суб'єктний.

Ці критерії та показники наочно показані у *табл. 1*. Розглянемо кожен критерій більш змістовно та визначимо відповідні показники.

Таблиця 1

Методики дослідження розвиненості практичного мислення офіцерів – організаторів МПЗ

№ з/п	Критерії	Показники практичного мислення	Методики дослідження практичного мислення
1.	Ціннісно-мотиваційний	– ідеали та цінності практичної діяльності та ієрархія цілей; – інтерес до розв'язання практичних проблем, завдань, ситуацій і завдань у професійній діяльності; – мотивація професійної діяльності	1. Анкети. 2. Методика оцінки визначення мотивації успіху та страху невдачі (опитувальник А.О. Реана). 3. Анкета Б. Басса на визначення спрямованості особистості
2.	Системно-образний	– образне мислення; – знакове мислення; – символічне мислення; – креативне мислення; – просторове уявлення	1. Методика «КОТ Ватерлінка». 2. Опитувальник Д. Брунера для визначення типів мислення та рівня креативності
3.	Поняттєво-змістовний	– управлінське мислення; – просторове мислення і просторові уявлення; – соціальний інтелект; – предметний, символічний та образний характер мислення; – професійна спрямованість мислення	1. Опитувальник «Локус контролю». 2. Тест «Інтелектуальна лабільність». 3. Методика дослідження соціального інтелекту (2-й субтест «Групи експресії») 4. Тест «Індивідуальні стилі мислення». 5. Методика «КОТ Ватерлінка»
4.	Операційно-дійовий	– здатність із запропонованих засад робити обґрунтований висновок; – здатність розв'язувати практичні задачі; – здатність встановлювати логічні відносини між символами; – спрямованість мислення; – предметний, символічний, знаковий, образний характер мислення; – креативність мислення	1. Методика дослідження соціального інтелекту (2-й субтест “Групи експресії”). 2. Опитувальник Д. Брунера для визначення типів мислення та рівня креативності. 4. Методика Л.П. Урванцева і Н.В. Володіної для діагностики спрямованості мислення. 5. Методика «КОТ Ватерлінка»
5.	Суб'єктний	– самооцінювання своєї професійної діяльності; – усвідомлення та сприйняття професійної діяльності; – рівень стресостійкості; – ставлення до професійної діяльності; – основні цілі професійної діяльності; – емпатійність; – спрямованість особистості	1. Анкети. 2. Методика Л.П. Урванцева і Н.В. Володіної для діагностики спрямованості мислення. 3. Анкета Б. Басса на визначення спрямованості особистості. 4. Опитувальник «Локус контролю». 5. Визначення стресостійкості і соціальної адаптації Хомса і Page

1. Ціннісно-мотиваційний критерій, який відображає основні цілі, потреби, мотиви, цінності та мотивацію діяльності, спрямовує процес практичного мислення, спонукає до активних мисленнєвих процесів у професійній діяльності, показниками якого є такі:

- спрямованість офіцерів з МПЗ на самоактуалізацію;
- ідеали та цінності практичної діяльності та ієрархія цілей;
- інтерес до розв'язання практичних проблем, завдань, ситуацій і задач у професійній діяльності;
- інтереси, потреби, мотиви та у цілому мотивація професійної діяльності;

2. Системно-образний критерій дає можливість у цілісності уявити професійну діяльність, без такого уявлення складно визначити мету діяльності, тобто організувати не тільки власну діяльність, а й діяльність інших – підлеглих. Про розвиненість цього критерію свідчать такі показники: образне мислення, знакове мислення, символічне мислення, креативність мислення, розвиненість просторових уявлень.

У результаті ми можемо мати такі різновиди системно-образного мислення: предметно-образне (практичне), предметно-знакове (гуманітарне), предметно-символічне (операторне); образно-знакове (художнє); образно-символічне (технічне), знаково-символічне (теоретичне).

3. Поняттєво-змістовний: це – професійне знання офіцера про цілі, завдання, зміст, методики, технології та результат власної практичної діяльності і загальний рівень розвиненості його психічних пізнавальних процесів, а також загальний рівень розвиненості офіцера як особистості та фахівця, основними характеристиками якого в практичному мисленні є такі прояви: загальнокультурна, професійна, психолого-педагогічна, предметна, діагностична, дослідницька та фахова компетентність.

Основні показники такі: управлінське мислення, просторове мислення і просторові уявлення, соціальний інтелект, креативність мислення, предметний, символічний та образний характер мислення, професійна спрямованість мислення.

4. Операційно-дійовий: це – мисленнєві навички, вміння, операції та механізми, за допомогою яких здійснюється вирішення різноманітних завдань, розв'язання проблемних ситуацій як у повсякденній діяльності, так і бойових умовах.

Основні його показники: механізми: аналогія, антиципація, верифікація, абстрагування, узагальнення, порівняння, аналіз тощо; провідні характеристики практичного мислення: оперативність, предметність, конкретність, гнучкість, критичність, творчість та ін.; сукупність специфічних фахових мисленнєвих умінь: творчо вирішувати різноманітні навчальні, бойові та інші задачі та завдання, розв'язувати проблемні ситуації; професійні здібності: до аналізу, роздумів та умовиводів; творчо вирішувати завдання; робити обґрунтований висновок із запропонованих засад; метадіяльнісний показник (організація діяльності інших суб'єктів – підлеглих); дидактичний чи навчальний: практичне вирішення конкретних завдань, розв'язання проблемних ситуацій; методичний, оціночно-діагностичний; професійно-важливі якості, які забезпечують ефективність практичного мислення: творчість, відповідальність, самостійність, комунікабельність, емпатійність, рефлексивність.

5. Суб'єктний критерій, який відображає особливості практичного мислення конкретного офіцера військово-соціального управління, який пов'язаний з його провідними індивідуально-психологічними, особистісними, суб'єктними, професійними (як психолога) та фаховими (як фахівця) якостями.

Висновки. Вибір даних критеріїв і показників обґрунтований на основі підходів зарубіжних та вітчизняних науковців, врахування специфіки виконання завдань офіцерами військово-соціального управління, а також завданнями, поставленими у дослідженні. Виокремлено п'ять критеріїв, а саме: ціннісно-мотиваційний; системно-образний; поняттєво-змістовний; операційно-дійовий; суб'єктний.

Перспективи подальших досліджень. Таким чином, виокремлення критеріїв і показників діагностування рівнів розвиненості практичного мислення офіцерів з МПЗ на етапі оперативно-тактичної підготовки, надасть змогу в подальшому отримати емпіричні дані та визначити основні напрямки створення програми розвитку практичного мислення.

Список використаних джерел

1. Варнавских Е. А. Критерии творческой активности курсанта военного вуза / Е. А. Варнавских // Военная мысль. – 2003. – № 3. – С. 56–58.
2. Іванюта О. В. Психологічні особливості розвитку візуального мислення в підлітковому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ольга Володимирівна Іванюта. – О., 2003. – 189 с.
3. Киенко-Романюк Л. А. Розвиток критичного мислення студентської молоді як загальнопедагогічна проблема : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Киенко-Романюк Лариса Анатоліївна. – К., 2007. – 235 с.
4. Курило В.С. Моделювання системи критеріїв оцінки розвитку освіти в регіоні / В. С. Курило // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 2. – С. 35–39.
5. Марченко О. Г. Педагогічні умови формування критичного мислення курсантів у процесі навчання у вищих військових навчальних закладах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Марченко Ольга Геннадіївна. – Х., 2005. – 251 с.
6. Марченко Т. М. Методика формування математичного мислення студентів технічного університету в процесі вивчення дисципліни “Теорія коливань” : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 / Т. М. Марченко. – Х., 2007. – 19 с.

7. Мацевко Т. М. Психологічні особливості розвитку управлінської компетентності майбутніх магістрів військового профілю : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Мацевко Тарас Михайлович. – К., 2007. – 220 с.
8. Пасічник І. Д. Психологія мислення : підручник / І.Д. Пасічник, Р.В. Каламаж, У.І. Нікітчук. – Острого : Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2015. – 560 с.
9. Пов'якель Н. І. Саморегуляція професійного мислення в системі фахової підготовки практичних психологів : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 / Н. І. Пов'якель. – К., 2004. – 40 с.
10. Сучасний тлумачний словник української мови / [уклад. : Л. П. Олексієнко, О. Л. Шумейло]. – К. : Кобза, 2002. – 544 с.
11. Теплов Б. М. Ум полководця / Б.М. Теплов // Психология мышления : [хрестоматия / под ред. Ю.Б. Гиппентейгер, В.Ф. Спиридонова, М.В. Фаликман, В.В. Петухова]. – [2-е изд., перераб., и доп.] / Б. М. Теплов. – М. : АСТ ; Астрель, 2008. – С. 634–640. – (Хрестоматия по психологии).
12. Український радянський енциклопедичний словник : в 3-х т. / [редкол. : А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін.]. – [2-ге вид.]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1987. – Т. 2. – 1987. – 736 с.
13. Уліч В. Л. Педагогічні умови формування готовності майбутніх офіцерів до управлінської діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Уліч Віктор Леонідович. – Хм., 2007. – 229 с.
14. Хачумян Т. І. Формування критичного мислення студентів вищих навчальних закладів засобами інформаційних технологій : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09 / Хачумян Тетяна Іванівна. – Х., 2005. – 221 с.
15. Чернишов Д. О. Педагогічні умови формування інженерного стилю мислення учнів технічного ліцею засобами інформатики : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Дмитро Олексійович Чернишов. – Донецьк, 2002. – 252 с.
16. Шама І.В. Психологічна діагностика професійної придатності управлінських кадрів Державної прикордонної служби України засобами комп'ютерних технологій : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Шама Ігор Володимирович. – Хм., 2009. – 238 с.
17. Ягупов В. В. Військова психологія : [підручник] / В. В. Ягупов. – К. : ТанDEM, 2004. – 656 с.
18. Ягупова О. В. Особливості розвитку практичного мислення майстрів виробничого навчання : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03 / О. В. Ягупова. – Х., 2009. – 286 с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Varnavskih E. A. Kriterii tvorcheskoj aktivnosti kursanta voennogo vuza / E. A. Varnavskih // Voennaja mysl'. – 2003. – № 3. – S. 56–58.
2. Ivanyuta O. V. Psykholohichni osoblyvosti rozvytku vizual'noho myslennya v pidlitkovomu vitsi : dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.07 / Ol'ha Volodymyrivna Ivanyuta. – O., 2003. – 189 s.
3. Kyuenko-Romanyuk L. A. Rozvytok krytychnoho myslennya student-s'koyi molodi yak zahal'nopedahohichna problema : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 / Kyuenko-Romanyuk Larysa Anatoliyivna. – K., 2007. – 235 s.
4. Kurylo V.S. Modelyuvannya systemy kryteriyiv otsinky rozvytku osvity v rehioni / V. S. Kurylo // Pedahohika i psykholohiya. – 1999. – № 2. – S. 35–39.
5. Marchenko O. H. Pedahohichni umovy formuvannya krytychnoho myslennya kursantiv u protsesi navchannya u vyshchyykh viys'kovykh navchal'nykh zakladakh : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.04 / Marchenko Ol'ha Hennadiyivna. – Kh., 2005. – 251 s.
6. Marchenko T. M. Metodyka formuvannya matematychnoho myslennya studentiv tekhnichnoho universytetu v protsesi vyvchennya dystsypliny "Teoriya kolyvan" : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : spets. 13.00.02 / T. M. Marchenko. – Kh., 2007. – 19 s.
7. Matsevko T. M. Psykholohichni osoblyvosti rozvytku upravlins'koyi kompetentnosti maybutnikh mahistriv viys'kovoho profilyu : dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.09 / Matsevko Taras Mykhaylovych. – K., 2007. – 220 s.
8. Pasichnyk I. D. Psykholohiya myslennya : pidruchnyk / I.D. Pasichnyk, R.V. Kalamazh, U.I. Nikitchuk. – Ostroh : Vyd-vo nats. un-tu «Ostroz'ka akademiya», 2015. – 560 s.
9. Pov'yakel' N. I. Samorehulyatsiya profesiynoho myslennya v systemi fakhovoyi pidhotovky praktychnykh psykholohiv : avtoref. dys. ... d-ra psykhol. nauk : spets. 19.00.07 / N. I. Pov'yakel'. – K., 2004. – 40 s.
10. Suchasnyy tлумачnyy slovnyk ukrayins'koyi movy / [uklad. : L. P. Oleksiyyenko, O. L. Shumeylo]. – K. : Kobza, 2002. – 544 s.
11. Teplov B. M. Um polkovodecja / B.M. Teplov // Psihologija myshlenija : [hrestomatija / pod red. Ju.B. Gippentejter, V.F. Spiridonova, M.V. Falikman, V.V. Petuhova]. – [2-e izd., pererab., i dop.] / B. M. Teplov. – M. : AST ; Astrel', 2008. – S. 634–640. – (Hrestomatija po psihologii).
12. Ukrayins'kyu radyans'kyu entsyklopedychnyy slovnyk : v 3-kh t. / [redkol. : A. V. Kudryts'kyu (vidp. red.) ta in.]. – K. : Holov. red. URE, 1987. – T. 2. – 1987. – 736 s.
13. Ulich V. L. Pedahohichni umovy formuvannya hotovnosti maybutnikh ofitseriv do upravlins'koyi diyal'nosti : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.04 / Ulich Viktor Leonidovych. – Khm., 2007. – 229 s.
14. Khachumyan T. I. Formuvannya krytychnoho myslennya studentiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv zasobamy informatsiynykh tekhnolohiy : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.09 / Khachumyan Tetyana Ivanivna. – Kh., 2005. – 221 s.
15. Chernyshov D. O. Pedahohichni umovy formuvannya inzhenernoho stylyu myslennya uchniv tekhnichnoho litseyu zasobamy informatyky : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 / Dmytro Oleksiyovych Chernyshov. – Donets'k, 2002. – 252 s.
16. Shama I.V. Psykholohichna diahnozyka profesiynoyi prydatnosti upravlins'kykh kadriv Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrayiny zasobamy komp'yuternykh tekhnolohiy : dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.09 / Shama Ihor Volodymyrovych. – Khm., 2009. – 238 s.
17. Yahupov V. V. Viys'kova psykholohiya : [pidruchnyk] / V. V. Yahupov. – K. : Tandem, 2004. – 656 s.
18. Yahupova O. V. Osoblyvosti rozvytku praktychnoho myslennya maystriv vyrobnychoho navchannya : dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.03 / O. V. Yahupova. – Kh., 2009. – 286 s.

Moskalov, I.O. Criteria and indicators of practical mind diagnostic development in future masters of moral and psychological support at the stage of operative-tactical preparation. The article deals with works analysis of foreign and domestic scientists, in which the character of human actions in practical situations is considered, the main differences between theoretical and practical types of thinking are revealed. Concerning the subject of these studies, it is clarified that the given scientific researches do not contain the unified method of practical thinking diagnostics, they are characterized by insufficiency, excess, uncertainty and ambiguity of the conditions, which are related with solution of practical thinking problematic situation. However, there are common features of researches on this problem. So, almost all scholars emphasize the necessity to describe the problematic situation, the integrity of the problematic situation, to focus on active action and outcome. This fact means the usage of the subjective activity approach in the process of researches related to the practical thinking, since its result always realizes in action.

Taking into account the abovementioned, the concept "criteria for the practical thinking evaluation development of the future master of moral and psychological support" and "indicators of the practical thinking development of the future masters of moral and psychological support" was determined and substantiated, and the concept "criterion" is broader and may include a few indicators. On the basis of this, five main criteria for diagnostics of the practical thinking development of the future masters of moral and psychological support are identified, they are: value-motivational; system-image; conceptually-meaningful; operative-action; subjective. Each criterion is revealed and appropriate indicators are defined. Also taking into consideration these criteria and indicators, the psychodiagnostic methods are selected, which will allow to obtain empirical data in the future and develop appropriate tools for developing the practical thinking of the future masters of moral and psychological support at the operative-tactical stage of the preparation.

Keywords: moral and psychological support, practical thinking, solution of practical problems, thinking, subject, criterion, indicator.

Відомості про автора

Москальов Ігор Олександрович, підполковник, ад'юнкт кафедри суспільних наук гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, м. Київ, Україна.

Moskalov, Ihor Olexandrovych, Lieutenant Colonel, Adjunct of the Social Sciences Department of the Humanitarian Institute of the Ivan Chernyakhovsky National Defense University of Ukraine, Kiev, Ukraine.

E-mail: i_moskalyow@ukr.net

УДК 159.9:316.61

Полякова В. І.

ОСОБЛИВОСТІ ГЕНДЕРНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ІЗ РІЗНИМИ ТИПАМИ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Полякова В. І. Особливості гендерної толерантності педагогічних працівників із різними типами статеворольової ідентичності. Статтю присвячено висвітленню результатів емпіричного дослідження гендерної толерантності педагогічних працівників та її особливостей залежно від типу статеворольової ідентичності освітян. Наведено результати емпіричного дослідження, за якими виявлено недостатній рівень гендерної толерантності у понад двох третин досліджуваних учителів.

Подано дані щодо емпіричного розподілу педагогічних працівників за типами статеворольової ідентичності. Установлено особливості педагогів з різними типами статеворольової ідентичності залежно від статі, стажу професійної діяльності, типу навчального закладу (лицей, гімназії або традиційній школи) та місця його розташування (місто, село).

Визначено особливості гендерної толерантності педагогів залежно від їх типу статеворольової ідентичності. Відзначено доцільність розроблення диференційованих програм розвитку гендерної толерантності вчителів із урахуванням їх типу статеворольової ідентичності.

Ключові слова: гендер, толерантність, інтолерантність, гендерна толерантність, педагогічні працівники, тип статеворольової ідентичності.

Полякова В. І. Особенности гендерной толерантности педагогов с различными типами полоролевой идентичности. Статья посвящена результатам эмпирического исследования гендерной толерантности педагогов и ее особенностей в зависимости от типа полоролевой идентичности педагогов. Приведены результаты эмпирического исследования, по которым выявлены недостаточный уровень гендерной толерантности у более двух третей испытуемых учителей.

Представлены данные эмпирического распределения педагогических работников по типам полоролевой идентичности. Установлены особенности педагогов с различными типами полоролевой идентичности в зависимости от пола, стажа профессиональной деятельности, типа учебного заведения (лицей, гимназии или традиционной школы) и места его расположения (город, село).

Определены особенности гендерной толерантности педагогов в зависимости от их типа полоролевой идентичности. Отмечена целесообразность разработки дифференцированных программ развития гендерной толерантности учителей с учетом их типа полоролевой идентичности.

Ключевые слова: гендер, толерантность, интолерантность, гендерная толерантность, педагогические работники, тип полоролевой идентичности.